

Crisi i desigualtat a Grècia: posem les dones a la fotografia¹

Dina Vaiou

*Universitat Tècnica Nacional d'Atenes
Departament de Planificació Urbana i Regional*

Resum

La crisi que afecta Grècia sovint s'explica només amb xifres i dades macroeconòmiques. En aquest assaig es presenten altres temes que queden amagats al voltant de l'atur, la pobresa i l'auge dels neonazis. Amb aquestes reflexions s'explica com la situació de les dones a Grècia mostra una fotografia de situacions que es creien superades: el retorn de les dones a la llar, el manteniment i agreujament de models masculins cada cop més masclistes i el menyspreu a les reivindicacions feministes.

Paraules clau: Grècia, crisi econòmica, geografia del gènere.

Resumen: *Crisis y desigualdad en Grecia: situando a las mujeres en la fotografía*

La crisis que afecta a Grecia se explica a menudo sólo con cifras y datos macroeconómicos. En este ensayo se presentan otros temas que quedan escondidos alrededor del paro, la pobreza y el auge de los neonazis. Con estas reflexiones se explica como la situación de las mujeres en Grecia muestra una fotografía de situaciones que se creían superadas: el retorno de las mujeres al hogar, el mantenimiento y agravamiento de modelos masculinos cada vez más machistas y el menosprecio a las reivindicaciones feministas.

Palabras clave: Grecia, crisis económica, geografía del género.

1. La professora Dina Vaiou impartí la seva conferència a la Societat Catalana de Geografia el 18 d'abril de 2013. La traducció del text original en anglès l'ha fet Enric Mendizàbal. Cal agrair els comentaris que Anna Ortiz ha realitzat per millorar-la.

Summary: *Crisis and inequalities in Greece: putting women in the picture*

The crisis in Greece is often explained only by macroeconomic data. This paper shows other issues which are hidden around unemployment, poverty and the rise of neo-nazis. With these reflections I explain how the situation of women in Greece shows a picture of situations that were considered outdated: the return of women at home, maintenance and aggravation of male chauvinistic models and contempt for feminist demands.

Keywords: Greece, economic crisis, geography of gender

* * *

Com potser ja se sap, des de maig de 2010 Grècia implementa mesures d'austeritat, seguint les clàusules dels diversos rescats promoguts pel Fons Monetari Internacional (FMI), la Unió Europea (UE) i el Banc Central Europeu (BCE), amb l'objectiu de restablir la competitivitat de l'economia. Amb tres anys de crisi és més que evident, fins i tot per a qui no és expert, que la recurrència de memoràndums i lleis d'implementació no són les eines adequades per tractar la crisi (vegeu, entre molts d'altres, Laskos i Tsakalotos, 2013; Lapavitsas, 2011). Ans al contrari, porten cap a una recessió profunda i a la crisi social, mentre que la salvació "promesa" està posposada en un futur desconegut.

Des de 2009, la majoria de les anàlisis i dels debats sobre la crisi i les polítiques per a combatre-la han tractat principalment el deute públic i els macroaspectes econòmics de la crisi, com presentaré més endavant. El deute públic de Grècia s'ha consolidat al voltant del 100% del PIB, mentre que a inicis de la dècada de 1990 el llindar de la UE era del 60%, xifra que representava el deute mitjà dels estats membres de la UE del percentatge del PIB en un moment d'expansió econòmica –com també ho era l'altra xifra màgica del 3% per al dèficit pressupostari. La consideració de si aquestes dues xifres són altes o baixes, o si es troben en un nivell correcte és exclusivament una consideració política amb una llarga història d'opinions canviants (Unger, 2013).

Grècia ha seguit un model de pressupost amb dèficits alts a causa, principalment, d'uns ingressos i impostos baixos i no pas per unes grans despeses, així com per demanar préstecs per a finançar, sobretot, serveis socials i infraestructures. Això forma part de la formació i evolució històrica d'un estat clientelista que va confiar la seva legitimitació en el favoritisme vers uns grups determinats (com ara els militars), en la tolerància vers l'evasió fiscal així com per no pagar les contribucions a la seguretat social i, finalment, oferir llocs de treball en el sector públic als seguidors del govern de torn (Tsakalotos, 2012).²

El desenvolupament d'aquesta trajectòria, però, no podia proporcionar suficients llocs de treball ni ingressos dels quals obtenir impostos per mantenir

2. Cal subratllar que les qüestions de legitimitació eren indispensables en una societat profundament dividida després de la Guerra Civil (1945-1949). Les polítiques esmentades aquí es van dur a terme sistemàticament per la dreta victoriosa fins després de la caiguda de la dictadura dels coronels el 1974.

un estat del benestar del tipus que es va desenvolupar a l'Europa de després de la Segona Guerra Mundial. La versió grega de l'estat del benestar va començar després de la caiguda de la dictadura dels coronels el 1974 i particularment després de 1981 amb l'arribada al poder del PASOK, partit aleshores socialista, i que es va fonamentar en el crèdit (Kazakos, 2001). A l'equilibri fràgil (o estèril) creat per unes finances públiques amb impostos baixos, s'hauria d'afegir la despesa militar exorbitant per a comprar armament sobretot als EUA, Alemanya i França³ i, més tard, el deute colossal originat per l'organització dels Jocs Olímpics de 2004, que van costar 14.2 mil milions de dòlars americans, gairebé el triple dels 5.3 mil milions originalment pressupostats.

Malgrat tot, la crisi actual no es pot entendre només basant-se en històries internes. Els esdeveniments i processos globals, com ara l'expansió de l'economia alemanya basada en l'exportació després de la reunificació o les guerres monetàries entre el dòlar, l'euro, el ien, etc., han estat ben documentats pels economistes que han seguit els detalls dels canvis dels tipus d'interès, les transferències de capitals o el funcionament del sector financer. Queda fora de l'abast d'aquest text –i dels meus coneixements– fins i tot comentar aquests assumptes (per a això, vegeu Papadopolou i Sakellariadis, 2012).

Des d'inicis de la dècada del 2000, gràcies a un euro fort, els bancs grecs i les filials dels bancs estrangers van oferir condicions molt temptadores a prestataris privats. Particulars, petits negocis, famílies que eren “empeses” a demanar crèdits per a qualsevol cosa, van acumular deute privat⁴ que es va reflectir en l'augment de préstecs entre desembre de 2005 i març de 2007. “No és una exageració dir que els banquers van regar Grècia amb diner” (Toussaint, 2012, p. 197) i es va perseguir les persones per a demanar préstecs per a les cases, cotxes, productes de tot tipus, targetes de crèdit i altres béns i per participar en una opulència que va anar “més enllà de les seves possibilitats reals”, fins i tot de l'economia nacional, com vam aprendre diversos anys més tard. En aquells anys, els bancs van obtenir molts diners i les exportacions alemanyes a Grècia es van duplicar: de 35 mil milions de dòlars abans de l'euro, es van assolir 70 mil milions a finals de la dècada dels 2000; en aquest mateix període, Alemanya va reduir les importacions des de Grècia (Rosa Luxemburg Foundation, 2011).

Malgrat tot això, els “grecs mandrosos i corruptes” van estalviar una gran part del seu diner dels temps d'abundància i aquests estalvis van dur l'economia a través dels augments de preus del petroli i dels aliments el 2006-08. Amb el col·lapse de Lehman Brothers, i mentre la Reserva Federal dels EUA (FED) va

3. Quan va esclatar la crisi i enmig de mesures molt dures, els encàrrecs militars a Alemanya no podien ser renegociats o cancel·lats; el nou president francès, F. Hollande, va visitar Grècia a principis de 2013 amb la finalitat de promoure les armes franceses.

4. Els bancs europeus (alemanys i francesos, però també belgues, holandesos, britànics, luxemburguesos i irlandesos) utilitzen els diners que els van ser prestats en grans quantitats pel BCE a baixos tipus d'interès, per tal d'augmentar els préstecs i expandir les seves activitats a països com Grècia, que el 2009 encara tenia una alta qualificació financera. Els bancs no es van preocupar per la capacitat de Grècia per pagar, sobretot després de la seva adhesió a l'euro, amb la creença que la UE els ajudaria en cas de problemes.

donar préstecs de gairebé 10 bilions de dòlars a bancs americans i internacionals i va disminuir els tipus d'interès, el BCE va encarir el diner tot augmentant els tipus d'interès. Els inversors van començar a tornar als EUA tot venent massivament els valors financers europeus, inclosos els bons estatals del sud d'Europa. En aquest moment es va registrar una retirada massiva de dipòsits dels bancs grecs (29 mil milions d'euros al gener 2010), mentre que els dipòsits bancaris van caure de 238 a 166 mil milions d'euros (43% de disminució) entre desembre de 2009 i abril de 2011 (Panayotou, 2012).

El Govern grec, presa del pànic (per dir-ho amb bones paraules), va fer una crida al FMI/UE/BCE de "rescat" i, des de maig de 2010, ha arribat una espiral de mesures, lleis, reglaments i memoràndums. El deute públic ha augmentat, ja que els successius governs van demanar més préstecs, per tal de pagar els interessos dels préstecs anteriors (i potser part del deute anterior). Molts pocs d'aquests préstecs es van utilitzar en servei de l'economia real, i molt menys als interessos del poble grec. Un exemple recent és el fet que dels 31,5 mil milions previstos per a l'abril-maig del 2013, s'estima que només 2 mil milions (6%) es destinaran a l'economia real.

Molts analistes han argumentat recentment que les mesures imposades a Grècia i, de diferents maneres, als altres PIIGS,⁵ són un objectiu en elles mateixes i no pas un mitjà per aconseguir algun altre objectiu (per a una discussió concisa, vegeu Varoufakis, 2011): l'objectiu en aquest cas és un atac neoliberal contra el model social europeu. Encara que aquest model no s'ha desenvolupat plenament a Grècia, l'economia grega és força petita i perifèrica a la UE i, en aquest sentit, un lloc senzill per a l'experimentació d'una sèrie d'atacs frontals: per demolir tot el que hi ha d'un estat de benestar, per difamar i després atacar al sector públic, per abolir els drets de qui treballa, els sistemes de pensions, sous i salaris i per marginar les institucions democràtiques i, fins i tot, desafiar la sobirania nacional. L'experiment ha dut a una crisi profunda i multifacètica, i només alguns dels seus aspectes són part d'un debat públic que té lloc, de manera sovint distorsionada, a la resta de la UE i dins de la pròpia Grècia.

Resumeixo aquí tres aspectes d'aquesta crisi, com una introducció per a "posar les dones en la fotografia": l'atur, la població treballadora pobra i l'augment dels neonazis.

Atur

Des de maig de 2010, a Grècia s'ha reduït el PIB per càpita en un 18,6% i la pujada de l'atur ha estat com un coet de focs d'artifici. El poder de compra ha caigut per sota dels nivells de 1984, els sous i les pensions s'han retallat severament, mentre que els preus dels articles d'ús diari superen els de molts països de la UE en

5. A més de Grècia, els PIIGS estan formats per Portugal, Itàlia, Irlanda i Espanya.

un percentatge significatiu. Toussaint (2012) posa l'accent en els efectes de les privatitzacions, l'augment de l'IVA (del 9 i del 13% al 23%) i el funcionament de les cadenes de monopoli en moltes àrees de la distribució alimentària.

La taula 1 mostra les dades d'atur pel 2009 i 2012, per sexe i edat. Les taxes més altes d'atur de les dones, en particular entre la població jove, són més que evidents. I les xifres publicades recentment pel Servei d'Estadística Grec per al primer semestre de 2013 mostren un increment continu: les taxes d'atur de les dones i dels homes va arribar a 31,4% i 23,9%, respectivament, al gener de 2013, amb una xifra de 1.348.742 persones en atur (752 persones perden la feina cada dia des de maig de 2010).

Taula 1. Taxes d'atur pel 2009 i 2012

	2009	2012
dones	12,0	28,1
homes	5,0	21,7
menors de 25 anys		
dones		61,0
homes		46,5

Font: INE/GSEE 2012

De les persones aturades, el 63% ho són de llarga durada (el 36% amb més de dos anys) i, arran de les noves mesures, no reben prestacions d'atur després de 12 mesos sense treballar. Un nombre creixent de persones no estan cobertes per un conveni col·lectiu, una assegurança de salut o per plans de seguretat social. Aquestes xifres no consideren les dones i homes que treballen de manera informal i per tant no figuren en les estadístiques d'ocupació/atur.

Les persones assalariades pobres

L'any següent a la implementació del primer memoràndum, la pobresa va créixer del 16% al 23% de la població. La línia de pobresa el maig de 2011 estava en 13.842 € anuals (15.073 € el maig de 2010) per a una família de quatre persones i en 6.591 € per a una sola persona (7.178 € el maig de 2010). La "nova pobresa" (o "les persones assalariades pobres") es va incrementar en un 43%, essent una de les principals característiques l'augment de la pobresa infantil: el 23% de la població infantil viu sota la línia de pobresa i el 14% viu en famílies que no poden comprar el que és bàsic i essencial per a la supervivència. Un indicador molt dur ha estat la necessitat de tornar a introduir (després de 50 anys) els menjars escolars en moltes escoles de les grans ciutats, després de la identificació d'alumnes que "es desmaiaven de fam", com es va informar en diversos diaris.⁶

6. Vegeu, per exemple, *Avgi* 25/12/2011, 12/12/2012, 25/12/2012, 31/1/2013, *Kyriakatiki Eleftherotypia* 16/10/2011, *Efimerida ton Syntakton* 20/11/2012.

A més dels acomiadaments, els tancaments massius de les petites empreses i la reducció de l'autoocupació, sous i salaris han patit retallades significatives. I les perspectives són que les retallades continuaran: aquestes inclouen les retallades de fins al 35% dels salaris i després es congelaran durant tres anys més en el sector públic, retalls de fins al 25% en el sector privat,⁷ la cancel·lació de dues de les catorze pagues, l'augment dels impostos sobre la renda. Els salaris de les dones són el 78% dels homes, però és obvi que ningú pot fer gaires coses amb 586 € de salari brut mensual (taula 2).

Taula 2. Salaris a Grècia, 2009 i 2012

Abans dels impostos	2009	2012 (2n semestre)
Salari mínim (diari) menors de 25 anys*	33,6 €	26,2 € (22,8 €)
Salari mínim mensual**		
- sector privat (menors de 25 anys)	751,4 €	586,1 € (510,9 €)
- sector públic (per al personal permanent contractat amb posterioritat a 1993)	1.092 €	reducció en un 35%
Pensió completa mitjana		
- salaris diaris ***	604 € (el més alt 2.734 €)	reducció 12-20%
- salaris mensuals ***	993 € (el més alt 3.198 €)	reducció 10-20%
- sector agrícola	360 €	reducció 30 €

Font: INE-GSEE, 2012

* El 2011, la reducció dels salaris dels menors de 25 anys d'edat van ser instituïts pel govern com un incentiu perquè les empreses a contractar persones joves

** Els salaris en dos altres països de l'eurozona (2009/2012): França 1.337,7 €/1.398,4 €, Espanya 728 €/748,3 €

*** En el context grec hi ha salaris que es paguen mensualment, mentre que n'hi ha d'altres que es paguen diàriament. En la construcció, per exemple, les persones es contracten per dies i els sous es paguen calculant sobre una base diària.

Amb aquests sous i salaris i el nivell d'atur, els joves no poden independitzar-se o bé han de tornar a la casa familiar si és necessari i possible. A més de les greus conseqüències socials i personals, les maneres de fer front a les dificultats també condueixen a deteriorar les condicions de vida, ja que les famílies tracten d'estalviar en cada factura tot el que sigui possible (habitatges excessivament densificats, malnutrició, dificultat a l'accés a serveis com calefacció, electricitat i aigua). És el cas de la salut, ja que les proves preventives van a càrrec de les persones que se les fan, amb el que això significa de deteriorament de la salut en desaparèixer la possibilitat de poder-se pagar les proves.

7. S'estima que les retallades en els salaris del sector privat contribueixen a la transferència de 6 milions d'euros a l'any als treballadors i als empresaris.

L'auge dels neonazis

Un aspecte important de la crisi té a veure amb l'ascens electoral del grup/partit neonazi Alba Daurada (Chryssi Avghi en grec) a les eleccions de maig i juny de 2012, on va obtenir representació parlamentària en ambdues (7% dels vots i 21 diputats) amb el seu discurs quotidià i les pràctiques violentes contra migrants, homes homosexuals, dones, manifestants, parlamentaris d'esquerra i altres persones i grups crítics i antisistema.⁸ Aquestes pràctiques queden generalment impunes, ja que els successius governs de dretes esperen atreure vots de les aigües brutes de la violència, el nacionalisme i dels comportaments masclistes.

Les inseguretats causades per les retallades salarials i la precarietat es veuen agreujades per la por quotidiana, especialment a les zones en què els neonazis han optat per reclamar la territorialitat i el control sobre l'espai: els pobres i els barris "oblidats" al centre d'Atenes, on molts immigrants han estat vivint en les últimes dues dècades (Kavoulakos i Kandyliis, 2010). Al mateix temps, aquestes pràctiques i discursos d'odi semblen conduir a una acceptació progressiva de la creixent agressivitat i el menyspreu de les regles democràtiques, i menystenint la tolerància vers "l'altre". En aquest context hi ha una davallada creixent cap a actituds més conservadores, part de les quals és l'adopció i promoció de models, comportaments i discursos sexistes extrems, augmentant el sexisme i la pèrdua de molts dels èxits dels moviments de dones, que molts de nosaltres pensàvem que ja hi eren per sempre.

Posant les dones en aquesta fotografia

L'enfocament del discurs dominant sobre la crisi es continua fent, amb poques excepcions, a partir dels paràmetres macroeconòmics i ha esborrat la presència d'un debat públic, amb l'excepció de l'esquerra política. El fet és que els efectes de les mesures i les polítiques governamentals es distribueixen molt desigualment, i aprofundeixen en les desigualtats anteriors a la crisi entre dones i homes, entre la població local i migrant, entre qui treballa amb contractes estables i qui ho fa amb contractes precaris, entre grans i petits empresaris, i també entre escales geogràfiques: a escala nacional, amb l'augment de les desigualtats regionals i una bretxa cada vegada més gran entre persones riques i pobres;⁹ a escala regional, amb l'aprofundiment de les desigualtats entre les zones urbanes i rurals; a escala urbana amb importants concentracions de pobresa a les grans ciutats, sobretot Atenes i els seus barris centrals (Hadjimichalis, 2011).

8. Aquesta part ha estat elaborada amb la informació en el web del mateix partit (<http://xryshaygh.com/>) que té una pàgina especial dedicada a les dones.

9. D'acord amb el servei d'impostos, els rics guanyaven 26 vegades més ingressos que els pobres el 2011. Va informar d'això el diari *Efimerida ton Syntakton*, 15/04/2013.

Les anàlisis que posen l'accent en la perspectiva de gènere de la crisi i els seus efectes desiguals sobre dones i homes són molt poques i no impregnen les reflexions suposadament "centrals" o dominants (vegeu, per exemple Karamesini 2011 i 2012, així com Avdela i Psarra, 2012). Sembla que és un tema tabú, fins i tot entre les anàlisis d'esquerra: es creu que pertanyen a una matèria "especial", és a dir, menys important, i que pot restar valor al "problema principal". Una excepció és l'atur, en particular de les dones joves, ja que no hi ha dubte que és una pèrdua desastrosa que les dones i homes joves, altament capacitades, educades, dinàmiques i creatives busquin desesperadament emigrar vers entorns més prometedors.

No obstant això, l'enfocament exclusiu en la feina remunerada (i la seva falta, en aquest cas) l'estableix com l'únic tipus de "treball real". Així, el gruix socialment necessari del treball no remunerat continua quedant a l'ombra. Com tampoc no apareixen i no es té consciència de les diferències entre dones joves i grans, locals i migrants, i no només dins de les llars sinó també a escala local, on hi ha una ràpida expansió d'iniciatives de solidaritat. En aquesta part final del text tractaré tres punts respecte a aquest treball invisible i els aspectes igualment invisibles de la crisi a Grècia, que apareixen quan posem les dones en la fotografia de la crisi.

1. El retorn de la "mestressa de casa a temps complet"?

Des de principis de 1990, s'ha produït una reestructuració significativa en l'àmbit del treball domèstic i d'atenció a d'altres persones: l'atenció remunerada i el treball domèstic, abans accessible només a les llars amb ingressos suficients, l'ha realitzat en la seva gran majoria dones migrants dels Balcans i Europa de l'Est, que substituïen parcialment el treball no remunerat de les dones de la família, cosa que condueix a una divisió del treball entre les dones deixant al marge als homes. Aquest arranjament s'ha basat en gran mesura en dos pilars. D'una banda, les pensions que, encara que petites i escasses, van assegurar les condicions materials de la seva existència i, per altra banda, el treball mal pagat de les dones migrants (Vaiou, 2010).

Com els salaris i les pensions pateixen constantment retallades i la majoria de la població és impulsada a l'empobriment, pagar a d'altres per a l'atenció a les persones necessitades i el treball domèstic ja no és assequible per a moltes persones. Alhora, les retallades redueixen molts dels serveis que el govern estatal i/o local proporcionava per a l'atenció de les persones ancianes, la cura de nenes i nens, l'atenció hospitalària, les hores de classe extres, etc. –com també es redueix la seva qualitat. En aquest context, torna la necessitat d'una "mestressa de casa a temps complet" a totes les llars, encara que amb termes nous i encara per definir. A les llars més afectades per la crisi, les obligacions de les dones cada cop consumeixen més temps, la dura feina de casa requereix molta improvisació per fer-ne front amb poc o cap ingrés, amb la necessitat

d'estalviar en els serveis públics i en ocasions a prescindir-ne.

El desmantellament dels serveis públics, juntament amb les retallades en els salaris i les pensions, tot inspirat pels memoràndums citats anteriorment, ha estat molt criticat per l'esquerra política. El que no s'esmenta, però, és el fet que aquest desmantellament colpeja principalment a les dones: dones locals (a) com a receptores de serveis per a elles mateixes i per als altres membres de les seves llars i (b) com a treballadores en aquests serveis, un sector que representa el 79% de l'ocupació femenina el 2009 i amb una gran proporció de dones amb educació superior (Karamessini, 2012). També afecta a les dones immigrants com a cuidadores a les pròpies llars/famílies i com a treballadores d'atenció a persones fora de la llar; la crisi posa en perill no només els seus mitjans de vida, sinó també la seva presència "legal" a Grècia i el suport de les seves famílies en altres llocs.

2. Models masculins i identitats

Fins ara no hi ha cap senyal ni informe sobre els homes que comparteixen la feina invisible que és necessària per la cura d'un i de les altres persones, fins i tot quan es converteixen en aturats –o aleshores potser no tant. Per contra, la incertesa que crea la crisi porta a molts homes a comportaments més conservadors i a una més gran divisió del treball de gènere, deixant sense efecte pràctiques anteriors amb acords més igualitaris. Els models masculins que s'estan promovent contribueixen a un enduriment de les jerarquies de gènere així com una acceptació cada vegada més gran de la "normalització" de la degradació de les dones.¹⁰ Aquests models no només estan presents en els mitjans de comunicació populars, sinó que s'adopten de manera activa i promoguts pel partit neonazi Alba Daurada, que amb el seu discurs populista i els comportaments masclistes agressius troben un terreny fèrtil per penetrar en una societat en crisi.¹¹

Cossos masculins voluminosos que surten del gimnàs, armats i preparats per atacar i atonyinar a altres persones, així com la participació en atacs violents contra els més dèbils tant en l'espai privat com en el públic, consolida una determinada identitat masculina, amb un atractiu que creix a mesura que la crisi colpeja els aspectes importants de la "normalitat" dels homes. Tals cossos masculins poden ajudar l'avi ancià a creuar el carrer, ja que això dona bona publicitat a Alba Daurada, però no és probable que es comprometin a la neteja i a l'atenció diària de l'ancià. L'art de cuidar, però, no coincideix tampoc amb els models femenins de la joventut i la bellesa impecable –l'objecte dels seus desitjos i menyspreu alhora–, que constitueixen un complement dels cossos masculins.

10. Masculinitats alternatives i divisions del treball de gènere es troben entre les persones més joves i amb més nivell educatiu.

11. Vegeu la secció dedicada a les dones en el web d'Alba Daurada: <http://xryshaygh.com/>.

La imatge de la identitat masculina s'ajusta només amb les mares en silenci, germanes i esposes que abunden en els missatges d'Internet d'Alba Daurada i personifiquen els "valors familiars" molt conservadors, mentre que al mateix temps s'omplen aquests valors amb nous significats, que tenen a veure amb una suposada salvaguarda contra la crisi i la "invasió" dels estrangers.

3. Els inconvenients de les reivindicacions feministes

Els canvis abans esmentats no són reconeguts encara com "danys col·laterals" de la crisi. La divisió del treball material i emocional necessari per tenir cura d'altres ni tan sols es planteja com una exigència. El que solia ser un tema central en les anàlisis i campanyes feministes de fa uns 40 anys, en el marc del debat sobre les jerarquies i desigualtats de gènere, ha tornat al primer pla a través de l'estudi de la migració, ja que part del treball no remunerat de les dones locals es va convertir en el treball remunerat de les dones migrants, és a dir, es va convertir en "treball real", amb totes les característiques d'ocupació de les dones: la precarietat, baixos salaris, baixa condició social, etc. Però aquesta nova qüestió, quan es discuteix es considera una qüestió d'ètnia/raça i de la injustícia del mercat de treball, però no pas una qüestió de gènere (Vaiou, 2013).

En els vells bons temps es va acceptar, encara que d'una manera més aviat en broma, que quan un home es casava amb la dona que li netejava la casa, el PIB es reduïa. Ara dubto que fins i tot es pugui plantejar la pregunta "qui és qui es preocupa per nosaltres i en quines condicions" i com això afecta no només al PIB, sinó també, i potser més important, a les relacions que construïm per al present i per al futur. Perquè la vida quotidiana no s'atura amb la crisi i la lluita per la supervivència no es fa més fàcil. Per contra, les necessitats d'atenció i suport, en termes materials i emocionals, es tornen més complicades. La mà d'obra necessària per cobrir aquestes necessitats té un contingut profundament de gènere, el reconeixement del qual és una condició *sine qua non* per a la comprensió de la crisi i, sobretot, per pensar formes alternatives a ella, formes que se centren en valors de convivència i pràctiques d'interès per donar suport mutu no només en l'àmbit privat de les llars, sinó també en un ampli rang d'escales geogràfiques, des de les iniciatives locals a les trajectòries globals de les dones migrants i les maniobres macroeconòmiques del capital.

Bibliografia

- AVDELA, E.; PSARRA, A. (2012). "Aspectes secrets del vot ocult". *Synchrona Themata*, núm. 117, p. 4-5 (en grec).
- HADJIMICHALIS, C. (2011). "Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis". *European Urban and Regional Studies*, núm. 18, p. 254-274.
- INE-GSEE (Institut de Recerca de la Confederació de Sindicats) (2012). *Economia grega i ocupació, Informe Anual, Agost 2012* (en grec).
- KARAMESSINI, M. (2011). "Temps difícils per a la igualtat. La crisi econòmica i les desigualtats de gènere", *Epochi*, 6/03/2011 (en grec).
- (2012). "Labour market impact of four recessions on women in Greece: comparative analysis in a long term perspective". *Social Cohesion and Development*, vol. 7:2, p. 1-11.
- KAVOULAKOS, K.I.; KANDYLIS, G. (2010). "Acció anti-migrant local i conflicte urbà a Atenes". *Geographies*, núm. 17, p. 105-109 (en grec).
- KAZAKOS, P. (2001). *Entre l'Estat i el mercat. Economia i polítiques econòmiques a la Grècia de la postguerra, 1944-2000*. Atenes: Patakis (en grec).
- LASKOS, Ch.; E. TSAKALOTOS (2013). *22 coses que ens diuen sobre la crisi i no són certes*. Atenes: ΚΥΜ (en grec).
- PAPADOPOULOU, E.; SAKELLARIDIS, G. [eds.] (2012). *The Political Economy of Public Debt and Austerity in the EU*, Atenes: Nissos Publications and transform!
- ROSA LUXEMBURG FOUNDATION (2011). 'Sell your islands, you bankrupt Greeks', <http://www.rosalux.de/publications>
- TOUSSAINT, E. (2012). "Greece", dins: PAPADOPOULOU, E.; SAKELLARIDIS, G. [ed.] *The Political Economy of Public Debt and Austerity in the EU*, Atenes: Nissos Publications and transform!, p. 191-202.
- TSAKALOTOS, E. (2012). "Crisis, inequality and capitalist legitimacy", dins: PAPADOPOULOU, E.; SAKELLARIDIS, G. [ed.] *The Political Economy of Public Debt and Austerity in the EU*, Atenes: Nissos Publications and transform!, p. 57-64.
- UNGER, B. (2012). "Causes of the debt crisis – Greek problem or systemic problem?", dins: PAPADOPOULOU, E.; SAKELLARIDIS, G. [ed.] *The Political Economy of Public Debt and Austerity in the EU*, Atenes: Nissos Publications and transform!, p. 41-56.
- VAIOU, D. (2010). "Transnational city lives: changing patterns of care and neighbouring in Athens", comunicació presentada a la Conference *Rethinking Feminist Interventions in Urban Studies*, University of York, Toronto (25-28 Nov. 2010). [La comunicació s'ha publicat amb el mateix títol com a part del llibre PEAKE, L.; RIEKER, M. [eds.] (2013). *Rethinking Feminist Interventions into the Urban*, Nova York: Routledge, p. 52-67].
- VAIOU, D. (2013). "The crisis from the part of women", *Epochi*, 31/3/2013.
- VAROUFAKIS, Y. (2011). *The Global Minotaur*, Londres: Zed Books [versió en castellà: (2012). *El minotauro global: Estados Unidos, Europa y el futuro de la economía mundial*. Madrid: Capitán Swing].